

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Eğitimi ve Bu Okulda Eğitim Almış Heykeltıraşlar: Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî*

Sculpture Education at İnas Sanayi-i Nefise Mektebi and Sculptors Who Studied There: Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş & Nermin Faruki

Büşra Sokur¹ , Mehmet Üstünipek²

* Bu çalışma; Büşra Sokur, "Türkiye'de Kadın Heykeltıraşlar 1900-1950" Yüksek lisans tezi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2020 adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹(Arş. Gör.), İstanbul Aydın Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İstanbul, Türkiye

²(Prof. Dr.), İstanbul Kültür Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.S. 0000-0001-6925-8454;
M.Ü. 0000-0002-7080-5184

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Büşra Sokur,
İstanbul Aydın Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi,
İstanbul, Türkiye
E-posta: busrasokur@aydin.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.01.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 06.02.2022

Son Revizyon/Last Revision Received: 13.06.2022

Kabul/Accepted: 13.06.2022

Online Yayın/Published Online: 20.06.2022

Atf/Citation: Sokur, Busra ve Ustunipek Mehmet.

"İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Eğitimi ve Bu Okulda Eğitim Almış Heykeltıraşlar: Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 31 (2022), 433-453.

<https://doi.org/10.26650/sty.2022.1064371>

öz

Bu makalede Tanzimat sonrasında başlayan ve İkinci Meşrutiyeti ile ivme kazanan değişim sürecinde kadınların toplumsal kazanımlarına değinilerek özellikle eğitim konusundaki gelişmelere yer verilmiş ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi üzerinde durulmuştur. Okulun Sanayi-i Nefise Mektebi'yle birleşme sürecinden sonrası makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Buradaki heykel eğitiminin içeriğine değinilerek, Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî'nin sanatsal etkinlikleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Kadınların sanat eğitimi almalarını sağlamak ve orta dereceli okullara resim öğretmeni yetiştirmek üzere kurulan bu okuldaki eğitim temelde resim sanatına odaklanmıştır. Ancak okulda eğitimin bir parçası olarak İhsan Özsoy'un eğitim verdiği bir heykel atölyesi de yer almaktadır. Bu makalede okuldaki heykel eğitiminin içeriği saptanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, okulda eğitim olarak heykel alanında sanatsal üretim ve etkinlikleriyle daha kalıcı oldukları saptanan üç heykeltıraş seçilmiş olup, bu sanatçıların yaşamları ve çalışmalarının ayrıntılı bir şekilde ele alınması amaçlanmaktadır. Arşiv, süreli yayın ve kaynak taraması ile elde edilen bilgiler doğrultusunda İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde heykel eğitiminin ayrı bir disiplin olarak ele alınmadığı ve resim eğitimi destekleyici bir atölye düzeni kapsamında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu atölyede eğitim olarak heykel alanında etkinlik gösteren isimler arasında, üretim ve etkinliklerinde devamlılığı sağlamış bu sanatçı kadınların; sanat pratiklerini ortaya koyarak, sanat tarihi yazımında eksik kalan konularını belirlemek amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş, Nermin Farukî, Heykel Eğitimi

ABSTRACT

The article discusses the evolving process in late Ottoman society where women made some important achievements, especially in education, with İnas Sanayi-i Nefise Mektebi's establishment in 1914 being a consequence of this. The article does not include this institution's process of merging with Sanayi-i Nefise Mektebi Alisi (Academy of Fine Arts) or the developments that followed. After talking

about the content regarding sculpture education in the school, the article discusses the artistic activities of Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş, and Nermin Farukî in detail. This institution was established to allow women to receive art education and to train art teachers for secondary schools and mainly focused on painting. Part of the education at the school also involved a sculpture workshop led by İhsan Özsoy. This article attempts to determine the content of sculpture education in this school. Another objective of the article is to identify those active in sculpture who'd received education at the school. This article focuses on three of those who were more prominent in artistic production and activity. As a result of researching the archives, periodicals and resources, sculpture education is understood to have not been given separately in İnas Sanayi-i Nefise Mektebi but to have taken place as a workshop. This workshop determined the names who would be active in the field of sculpture. The article aims to establish the roles and statuses in the art history literature of the artists whose activities were more prominent there.

Keywords: İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş, Nermin Farukî, sculpture education

EXTENDED ABSTRACT

The article touches upon the evolving process in late Ottoman society where women had made some important achievements, especially in education. As a consequence of these achievements and the initiatives from painter Mihri Hanım, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi was established in 1914. This institution's merger with the Sanayi-i Nefise Mektebi occurred in 1923; however, the study will not address developments that followed. After discussing the content regarding sculpture education at the school, the study will address the artistic activities of three woman sculptors who studied there.

The school was established to allow women to receive art education and to train art teachers for secondary schools, and its education mainly focused on painting. The school conducted full-time education there, with workshops occurring in the morning and supplementary classes in the afternoon. In addition to the workshop studies made based on the models, plaster sculptures, and ancient sculptures brought from the Archaeological Museum, open-air studies also occurred.

The education at the school also involved a sculpture workshop led by İhsan Özsoy. Although many publications are available about İnas Sanayi-i Nefise Mektebi's establishment, educational structure, and academic staff, information about the sculpture education there is disjointed, and some issues cannot be clarified. Discussing the content of this education is important, because some significant sculptors had received their sculpture education there. This article attempts to identify the content regarding sculpture education in this school. Another objective is to define those active in sculpture who'd been educated at the school. Among these names, three female artists were more prominent in artistic production and activity.

As a result of the researching archives, periodicals and resources, sculpture education is understood to have not been given separately in the school but to have taken place in a workshop under İhsan Özsoy. Works with a naturalist understanding and mostly decorative style are understood to have been made in the sculpture workshop. However, İhsan Özsoy also gave the students some technical information. The workshop also had design courses based on drawings from antique sculptures, art history courses involving information on sculpting, and anatomy courses. This workshop identified the names who would be active in the field

of sculpture. Among these, Mukbile Reşad and Melek Ahmet died young; Melek Celal Sofu mostly focused on painting; and Edibe Subay, Muhsine Ahmet, and Rita Hanım became inactive after attending some exhibitions in their early career. Three names among those who attended this school and whose activities were more prominent are Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş, and Nermin Farukî.

Although some academic articles and non-academic publications are found about these three artists, they are limited in number. This essay places these artists in the field of sculpture in Turkey and re-evaluates it by adding and developing new information and interpretations about these artists' art education and artistic life.

Saime Rezan Ramiz Öker attended exhibitions until 1937, one being the Turkish Sculptors Exhibition at the Academy of Fine Arts. She was also active as a lecturer in Kadıköy Halkevi in 1940's. Sabiha Bengütaş worked actively as a sculptor until her death in 1992. She was the first woman sculptor to produce monumental works in Çankaya and Mudanya. Nermin Faruki was also an active sculptor until her death in 1991. Apart from her figure sculptures she also attempted abstract sculptures in the 1960s.

Giriş

Kurulduğu 1914 yılından Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi ile birleştiği 1923 yılına kadar İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, öncelikli olarak sanatçı kadınların eğitimiyle birlikte orta dereceli okullara resim öğretmeni yetiştirmeyi amaçlamıştır. Okul esasen resim eğitimi üzerine yoğunlaşmış olmakla beraber bünyesinde bir heykel (modelaj) atölyesi de bulundurmaktadır. Başında İhsan Özsoy'un bulunduğu bu atölyede kimi öğrenciler heykel sanatına yönelerek bu yönde kendilerini geliştirme olanağı bulmuşlardır. İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ile ilgili çok sayıda yayın bulunmakla birlikte okuldaki heykel eğitimine dair bilgiler dağınıktır ve bazı konular açıklık kazanamamıştır. Kapsamı sınırlı olmakla beraber, buradaki heykel eğitiminin kimi önemli heykeltıraşların yetişmesine olanak sağlamış olması bu eğitimin niteliğinin tanımlanmasını da gerekli kılmaktadır.

Bu okulda eğitim görmüş öğrencilerin isimlerini belirlemeye yönelik çeşitli yayınlarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Öğrencilerin bazıları heykeltıraş olarak bilinmekte ve nitelenmektedir. Bunun yanı sıra yayınlarda belirlenmiş olan isimler öncelikle Galatasaray Sergileri ve Güzel Sanatlar Birliği Ankara sergileri olmak üzere dönemin çeşitli sergilerine heykelleriyle katılan sanatçı kadınlarla karşılaştırılarak da okulda heykel eğitimi alan ve bu alanda etkinlik gösteren bazı isimler saptanabilmektedir. Ancak bahsi geçen okulda, heykel özelinde eğitim alan bu isimlerden çok azı uzun süre etkin olabilmışlerdir. Bir kısmının yaşamıyla ilgili bilgi bulunamamıştır. Melek Celal Sofu heykel çalışmış olmakla birlikte daha sonra resim sanatına ağırlık vermiş, Mukbile Reşad ve Melek Ahmet genç yaşta ölmüşlerdir. Bununla birlikte bugüne ulaşmış bir eseri tespit edilememiş olsa da sergilere katılımı ve eğitimci kimliğiyle Saim Rezan Ramiz Öker, uzun soluklu sanatsal üretimleri ve etkinlikleriyle Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî, Türkiye'de heykel sanatının gelişim süreci içerisinde yeri belirlenmesi gereken sanatçılar olarak öne çıkmaktadır.

Konu alınan üç sanatçıyla ilgili bazı akademik makaleler ve akademik nitelikte olmayan yayınlarda bulunmakla birlikte sınırlı sayıdadır. Var olan kaynaklarda da yine bu üç sanatçıyla ilgili gerek tarih gerekse doğrudan bilgi yanlışlıkları/farklılıkları görülmüştür. Bu çalışma ile bilgiler karşılaştırmalı olarak verilip kronolojik akış göz önünde bulundurularak bu konulara netlik kazandırmak hedeflenmektedir. Yine bu makalede sanatçıların; yaşamları, sanat eğitimleri ve sanat anlayışları ile ilgili var olan bilgi ve yorumlara yenileri eklenip geliştirilerek Türkiye'de heykel sanatındaki yerlerinin yeniden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

II. Meşrutiyet Sonrası Kadınların Sosyal Yaşamındaki Gelişmeler ve Sanat Eğitimi Yansıması

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrasında yaşanan toplumsal değişimlerin bir sonucu olarak kadınların önemli bazı kazanımlar elde ettikleri görülmektedir. İkinci Meşrutiyet'in getirdiği yeni düzenlemeler ve ardından yaşanan Trablusgarb, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu olarak kadının çalışma hayatına daha fazla katılması, toplumsal

kimliğini daha da etkin bir hale getirmiştir. Özellikle Tanzimat ile hız kazanan batılılaşma politikasıyla, gazete ve dergilerde takip ettikleri batılı kadın tipini örnek alan yeni kadın kimliği, hem eğitilmiş ve toplumsal sınırlamalara karşı çıkan batılı bir karakter ortaya koymakta hem de geleneksel aile içi sorumluluklarına bağlı ve özverili kadın özelliğini sürdürmesi beklentilerine karşılık vermeye çalışmaktadır¹.

İkinci Meşrutiyet'in ardından aydın kadınlar tarafından kurulan kadın dernekleri dönemin kadın hareketleri açısından belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Aynı süreçte dergi ve gazetelerde kadın sorunları üzerine yazıların ve bu konuya ağırlık veren kadın yazarların da çoğaldığı gözlenmektedir. Kadın erkek eşitsizliği, kadınların iş yaşamında yer edinmesi ve kadınlara yükseköğrenim olanağı sağlanması gibi konular kadınların kurduğu dernekler ile çıkarılan *Kadınlar Dünyası* gibi dergilerde gündeme getirilmektedir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de kadının toplumda yer edinmesi, çalışma hayatına katılması ve özgürleşmesi doğrultusunda etkin bir rol oynadığı, kadın derneklerine ve bu konudaki yayınlara destek olduğu bilinmektedir².

Bu gelişmelerin en önemli sonuçlarından biri kadınların eğitim ile ilgili kazanımlarıdır. Özellikle yükseköğrenimde eğitim görebilmeleri doğrultusunda 1914 yılında İnas Darülfünunu'nun açılmış olması bir kilometre taşıdır³.

Eğitim alanındaki gelişmeler kadınların sanat eğitimine yönelik yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Tanzimat sonrasında bazı varlıklı ailelerin, kız çocuklarının eğitimleri için konaklarda ders almalarını sağladıkları bilinmektedir. Bu konak içi eğitim, kız çocuklarının resim derslerini de kapsamaktadır ve aynı zamanda kızlar farklı ressamlardan da ders almaktadır. Örneğin ilk kadın ressamlardan Müfide Kadri, Osman Hamdi Bey'den aldığı özel derslerle resim sanatına yönelmiştir⁴. Ailelerinin sağladığı olanaklar dışında kızların eğitim aldıkları diğer kurumların müfredatında da resim dersleri vardır. Nitekim bu kurumların en önemlisi olan İstanbul Darülmüallimatı'nda konak eğitimi ile yetişen ve farklı ressamlardan ders alan Mihri Hanım ile Müfide Kadri eğitimci olarak çalışmıştır. İnas Darülfünunu'nun açılmasının hemen ardından kızların yükseköğretim görebilecekleri bir sanat okulunun kurulmasında Mihri Hanım'ın öncülüğü son derece önemli olmuştur⁵. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren süregelen toplumsal ve kurumsal değişimlerin bir sonucu olarak kurulan bu okul, ilk heykeltraş kadınların yetişmesine olanak sağlamıştır.

1 Leyla Kaplan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi," *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.5 (Ankara: Yeni Türkiye, 1999), 470.

2 Dilara Gökaş, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kadın Dernekleri ve Basın Bağlamında Toplumda Kadın Konusuna Yaklaşımı" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*6 (2019), 519-527.

3 Canan Beykal, "Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," *Yeni Boyut Plastik Sanatlar Dergisi*16 (1983), 5.

4 Beykal, "Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," 7.

5 Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000), 97.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi

İnas Darülfünunu'nun kurulmuş olması, sanat eğitiminin devamlılığı için bir yükseköğretim kurumuna olan ihtiyacı doğurmuştur. O sırada Darülmuallimat'ta resim dersleri vermekte olan Mihri Hanım'ın öncü kadın kimliği, geniş çevresinin sağladığı olanaklarla yaptığı girişimler kızlar için bir güzel sanatlar okulunun kurulma düşüncesini ve eylemini hızlandırmıştır. Ancak okulun açılmasındaki temel gerekçe, kızların eğitim aldığı orta dereceli okullarda resim derslerini yürütecek kadın öğretmene duyulan gereksinimdir. Neticede İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, kızlar için sanat eğitiminde kurumsal bir açılım olarak, 13 Ekim 1914 tarihinde eğitim vermeye başlamıştır⁶.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, öncelikle idari ve akademik olarak müzeye bağlı olan Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi'nin şubesi olarak kurulmuştur. Ancak bir süre sonra hem müze hem de okul müdürü Halil Edhem'in önerisiyle, okul yönetimi müzeden ayrılarak bağımsız bir yapı kazanmış ve bütçesi ortak olmakla birlikte ayrı bir bina, yönetim ve müfredata sahip olmuştur⁷.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin akademik ve idari kadrosu ise açık bulunduğu süre dahilinde dönemin sanatçı, aydın ve öğretmenlerinin sağladığı katkıyı ve okuldaki eğitime verilen önemi ortaya koymaktadır. Sırasıyla Salih Zeki, A. Sami Boyar, Mihri Hanım, Ömer Adil ve Feyhaman Duran müdürlük yapmış, atölye derslerini A. Sami Boyar ile Mihri Hanım, daha sonra Ömer Adil ile Mihri Hanım ve az bir zaman diliminde Aznif Mehderyan yürütmüşlerdir. 1919 yılında Mihri Hanım'ın ülkeden ayrılmasıyla atölye derslerini Feyhaman Duran üstlenmiştir⁸.

Okul yönetmeliğinin birinci maddesi doğrultusunda okulun öncelikli amacının kız okullarına resim öğretmeni yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Okulda ilk olarak resim atölyesinin kurulduğu, bir yıl sonra heykel atölyesinin de açıldığı bilinmektedir⁹. Eğitim süresi üç yıl olan okulda öğrencilerin, bir üst sınıfa geçebilmek için eğitim yılının sonunda düzenlenen yarışmalarda başarılı olmaları beklenmektedir. Tıpkı Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi'nde olduğu gibi kızların yüksek öğrenim gördüğü bu okulda da yarışma için hazırlanan eserler toplu olarak sergilenmektedir¹⁰.

Tam gün eğitim verilen okulda atölye dersleri sabah diğer dersler ise öğleden sonra yapılmaktadır. Atölye eğitiminde alçı heykellerin yanında Arkeoloji Müzesi'nden alınan antik heykellerin getirilmesi ve canlı modelden çalışmalara yer verilmesi dikkat çekicidir. Aynı zamanda alınan özel izinlerle öğrencilerin açık havada da çalışma yapmalarına olanak sağlandığı bilinmektedir¹¹.

6 Fatma Ürekli, "Güzel Sanatlar Eğitiminde Osmanlı Hanımlarına Açılan Bir Pencere İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," *Tarih ve Toplum* 231, (2003), 51.

7 Ürekli, "Güzel Sanatlar Eğitiminde Osmanlı Hanımlarına Açılan Bir Pencere İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," 53.

8 Beykal, "Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," 10.

9 Ürekli, "Güzel Sanatlar Eğitiminde Osmanlı Hanımlarına Açılan Bir Pencere İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," 55.

10 Uğurgül Tunç, "Osmanlı Modernleşmesinde Eğitim, Sanat ve Kadın: İnas Sanayi-i Nefise Mektebi-İ Alisi Örneği" (Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018), 76.

11 Beykal, "Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi," 10.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, 1923 yılında kapatılarak Sanayi-i Nefise Mektebi ile birleştirilmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi idaresi tarafından Maarif Nezareti'ne yazılan 25 Ocak 1923 tarihli yazıda bu iki kurumun birleştirilmesine dair soru işaretleri oluşsa da sonuç değişmemiş ve okullar birleştirilmiştir¹².

Okulların birleşmesinin akabinde 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi olarak okulun adı değişmiş, yeni düzenlemelerle geliştirilmiş ve tek güzel sanatlar yüksek okulu olarak karma bir eğitim sistemiyle güncel bir içeriğe oturtulmuştur.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Eğitimi

Öncelikli amacı resim öğretmeni yetiştirmek olan okulda resim ile başlayan eğitimin ardından ancak bir yıl sonra resim eğitimini destekleyecek bir heykel (modelaj) atölyesinin açılması söz konusu olmuştur. Atölyenin hocası ise yine resim eğitiminin yanında ek olarak modelaj derslerinin verildiği Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi'nde heykel eğitimini yürüten İhsan Özsoy'dur¹³.

Heykel atölyesine devam zorunluluğu olmadığı ve bu atölyede çamurdan dekoratif işlerle büst heykeller yaptırıldığı bilinmektedir. Canan Beykal'a göre heykel eğitimi daha çok bir tür modelaj atölyesi görünümündedir¹⁴.

Figür 1: Kız öğrencilerin heykel dersinden bir fotoğrafı. (Beykal, “Yeni Kadın ve İnas,”10.)

12 Ürekli, “Güzel Sanatlar Eğitiminde Osmanlı Hanımlarına Açılan Bir Pencere İnas Sanayi-i Nefise Mektebi,” 55.

13 Ürekli, “Güzel Sanatlar Eğitiminde Osmanlı Hanımlarına Açılan Bir Pencere İnas Sanayi-i Nefise Mektebi,” 55.

14 Beykal, “Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi,” 10.

Atölye eğitiminin dışında, okuldaki diğer derslerin de öğrencilerin heykele dair bilgisini geliştirici niteliği bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Canlı modelden ya da alçı ve antik heykellerden desen çalışmaları bu eğitimin önemli bir parçasıdır. Okulda verilen eğitimle ilgili süreçler ve materyaller konusunda bazı sorunlar yaşanmış olsa da bu sıkıntılar arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere Mihri Hanım ve Ömer Adil Bey gibi öğretmenlerin özverileri ile çözülmüştür. Mihri Hanım'ın, kız öğrencilerin Topkapı Sarayı koleksiyonundaki resimleri görerek ve aynı zamanda açık havada resim çalışabilmeleri için Maarif Vekaleti'nden izinler aldığı bilinmektedir. Yıl sonu yarışmalarını izleyen dönemde ve tatil başlangıcında Mihri Hanım ve Hoca Ali Rıza tarafından yürütülen ve Gülhane, Köprüaltı ve Topkapı Sarayı gibi mekanlarda açık havada yapılan peyzaj dersi polis gözetiminde ve özel izinlerle yapılmaktadır.¹⁵ Açık havada resim çalışabilmenin haricinde önemli sorunlardan bir diğeri canlı model bulmaktır. Bu sorunu çözebilmek adına Arkeoloji Müzesi'nden Yunan heykeli getirilmesi düşünülmüştür. Ancak bu bile tepkiyle karşılanınca Mihri Hanım heykelin beline peştamal bağlayacaklarını söyleyerek sorunu çözmüştür¹⁶.

Okulda verilen anatomi derslerinde insan vücudunun yapısı incelenmekte ve sanat tarihi derslerinde heykele dair bilgi ve örnekler öğrencilere farklı bakış açısı kazandırmaktadır. Özellikle anatomi derslerinde kullanılacak birtakım alet ve edevatları temin edebilmek için okul müdürü Ömer Adil'in Almanya'ya gittiği devlet arşivindeki kayıtlarda yer almaktadır¹⁷. Yine arşiv belgelerine dayanarak, anatomi dersinde kullanmak üzere iki adet iskeletin İnas Sanayi-i Nefise Mektebi için Tıp Fakültesi tarafından gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁸.

Bazı kaynaklarda¹⁹ okulda bir heykel bölümünün var olduğu belirtilmiş olsa da heykel eğitiminin bir ders kapsamındaki atölye çalışmalarıyla sınırlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Nermin Farukî, 1920 yılında heykel eğitimi için ayrı bir bölümün varlığından söz edilemeyeceğini fakat bir modelaj eğitiminin olduğunu dile getirmiştir²⁰. Bununla birlikte bu atölyedeki eğitim ve çalışmalarla kimi öğrenciler heykel sanatına ağırlık vermiştir. Bu yönelimde atölye sorumlusu İhsan Özsoy'un yaklaşımının da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sabiha Bengütaş eğitiminin ikinci yılında Rezan Ramiz ise üç yıl resim eğitiminin ardından hocalarının teşvikiyle heykel sanatına yönelmişlerdir. İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ne kaydolmuş öğrenci listesini belirlemeye yönelik çeşitli yayınlarda bilgiler bulunmaktadır²¹. Bu öğrencilerin bazıları heykeltıraş olarak bilinmekte ve nitelenmektedir. Bunun yanı sıra yayınlarda belirlenmiş olan isimler öncelikle Galatasaray Sergileri ve Güzel Sanatlar Birliği Ankara sergileri olmak üzere dönemin çeşitli

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MK.MKT) 1224/43, H-01-05-1334.

16 Sezer Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 137-138.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM.SSM) 60/15, H-14-09-1336.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MK.MKT) 1207/49, (t.y.)

19 Hacer.Banu Paşaloğlu, "İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mezunları".(Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1996), 67.

20 Erdoğan Tanaltay, "Nermin Faruki ile Bir Gün," *Sanat Çevresi*139, (1990), 84.

21 Paşaloğlu, "İnas Sanayi-i.Nefise Mektebi.ve Mezunları," 67.

sergilerine heykelleriyle katılan sanatçı kadınlarla karşılaştırılarak, okulda heykel eğitimi alan ve bu alanda etkinlik gösteren bazı isimler saptanabilmektedir. Makaleye konu olan isimlerin yanında; Edibe Hanım, Melek Ahmet, Muhsine Hanım, ve Rita isimleriyle sıkça karşılaşılmıştır.

Atölyede heykel eğitimi ve çalışmaların daha çok natüralist anlayışta ve küçük boyutlu dekoratif nitelikte işlere odaklandığı anlaşılmaktadır. Yine de bu eğitimin ötesine geçmeye çalışan öğrenciler olmuştur. Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî'nin antik heykellerden kopyalar yapmaya başladıkları Nermin Farukî tarafından aktarılmaktadır²².

Farukî, İhsan Özsoy'un eğitiminden bahsederken, çamur ile çalışıp oluşturdukları heykellerin alçıya dökümünün İhsan Özsoy tarafından yapıldığını, bunu yaparken teknik bilgileri de öğrettiğini ifade etmiştir²³.

On yılı bulmayan eğitim yaşamıyla aralarında Belkıs Mustafa, Melek Celal Sofu, Nazlı Ecevit, Celile Hikmet gibi isimlerin bulunduğu çok sayıda ressam kadınların yetişmesine olanak tanıyan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde bir ders kapsamındaki heykel (modelaj) atölyesi çalışmalarının okulun programındaki diğer derslerle bütünlenmesiyle ve özellikle heykel atölyesinin hocası İhsan Özsoy'un destekleriyle heykelle yönelen Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî gibi isimler Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk kuşak heykel sanatçıları arasında önemli yer edinmişlerdir.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Eğitim Almış Heykeltıraşlar

Bu kurumda eğitim almış ve heykel alanında üretim gerçekleştirdiği ve kiminin özellikle Galatasaray Sergileri'nde eserlerinin sergilendiği bilinen isimler; Mukbile Reşat, Rezan Ramiz, Sabiha Bengütaş, Nermin Farukî, Melek Celal Hanım, Rita Hanım, Edibe Hanım, Melek Ahmet, Muhsine Ahmet'tir. Besime Hanım, Mualla Ahmet, Roza Hanım ve Berzan Hanım'ın ise okulda eğitim aldıklarına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte isimlerine heykel çalışmaları ile katıldıkları 1927 ve 1928 yıllarındaki Galatasaray Sergileri ve Güzel Sanatlar Birliği Ankara Sergisi'nde rastlanmaktadır. Ancak bu isimlerin heykel alanındaki etkinlik ve üretimlerinin çeşitli nedenlerle sınırlı kaldığı tespit edilmiştir²⁴. Bununla birlikte bu okulda eğitim alan, Saime Rezan Ramiz Öker, Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî'nin Türkiye'de heykel sanatında daha belirgin bir yer edinebildiği görülmektedir.

Saime Rezan Ramiz Öker (?-?)

Öker'in, Kız Sanayi Mektebi'nde okurken hocası Saime Hanım tarafından sanata karşı olan becerisi keşfedilmiş ve sanata yönlendirilmiş, ardından Bezmialem Sultanisi'nde Madam Rafael'den resim dersleri almıştır²⁵. Sanata olan ilgisi ailesi tarafından da desteklenmiş ve

22 Naile Akıncı, "Nermin Faruki," *Ankara Sanat*117 (1976), 22.

23 Akıncı, "Nermin Faruki," 22.

24 Büşra Sokur, "Türkiye'de Kadın Heykeltıraşlar 1900-1950" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2020,) 108.

25 Halil Özyiğit, "Türk Heykel Sanatının Az Bilinen Bir Yüzü: Rezan Ramiz Hanım," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*28 (2017), 175.

nihayet bir arkadaşının yönlendirmesiyle İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde eğitim almaya başlamıştır. Burada 3 yıl resim eğitiminin ardından, 1922- 1923 yıllarında heykele yoğunlaşmıştır. Hocası İhsan Özsoy'un teşvik ve desteğinin Rezan Ramiz'in heykele yönelmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sanatçı Özsoy'un beğendiği Jül Sezar çalışmasıyla okulun yıl sonu yarışmasında birincilik ödülünü kazanmıştır²⁶. Rezan Ramiz'in bir eserinin ilk olarak sergilendiği 1924 yılındaki Galatasaray Sergisi'ne ilk heykel çalışması olan dayısının büstü ile katıldığı düşünülmektedir.²⁷ Bu ilk serginin ardından sanatçı sonuncusu 1937 yılında Güzel Sanatlar Akademisi salonlarında açılmış olan Türk Heykeltıraşları Sergisi olmak üzere Güzel Sanatlar Birliği Ankara ve Galatasaray sergilerine farklı zamanlarda katılım göstermiştir²⁸.

Figür 2: Galatasaray Sergisi'nde Rezzan Hanım
(“Resim Tarihimizden: Galatasaray Sergileri 1916-1951”, 7.)

Rezan Ramiz'in heykel eğitimine İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1923 yılındaki birleşme sürecinden sonra da devam ettiği ve hatta 1928 yılında kendisiyle yapılan röportajdan anlaşıldığı üzere bu tarihte Sanayi-i Nefise Mektebi'nde heykel öğrencisi olduğu anlaşılmaktadır²⁹. Burada sabahları modelden çalışmalar yapmakta ve öğleden sonra ise zaman zaman dışarıdan kendisine gelen siparişler için çalışmaktadır.

Rezan Ramiz'in fotoğraftan yola çıkarak da heykel yaptığı anlaşılmaktadır. Henüz eğitimine devam ederken, eniştesi Şehit Yörük Selim Bey'in büst heykelini fotoğraftan yararlanarak yaptığı bilinmektedir. Bu heykeli okulu ziyareti sırasında gören Heinrich Krippel, Rezan Ramiz'in fotoğraftan heykeli yaptığını duyduğunda bunun çok zor bir yöntem olduğunu söyleyerek kendisiyle tanışmak istemiştir ancak Rezan Ramiz'in o an okulda bulunmamasından dolayı bu tanışma gerçekleşmemiştir³⁰.

26 Özyiğit, “Rezan Ramiz Hanım,” 175.

27 Özyiğit, “Rezan Ramiz Hanım,” 175.

28 Sokur, “Türkiye’de Kadın Heykeltıraşlar 1900-1950,” 42-43.

29 Özyiğit, “Rezan Ramiz Hanım,” 176.

30 Özyiğit, “Rezan Ramiz Hanım,” 175.

Sanatçının bugüne ulaşan herhangi bir çalışması tespit edilememiş olmakla birlikte katıldığı sergilerde yer alan eserlerinin niteliği ve röportajlarındaki anlatımlarından Rezan Ramiz'in daha çok büst- portre ürettiği anlaşılmaktadır³¹.

Büstler dışında sanatçının farklı türden de denemelerinin var olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1928 Güzel Sanatlar Birliği Ankara Sergisi'ne bir nü çalışması ile katılmıştır. Bu çalışma için Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi'nin modeli olan Tita'nın ona poz verdiği ve sergideki iki eserini beğenen Afgan kralının eserleri satın alma isteğinin kendisine iletildiği anlaşılmaktadır³². Rezan Ramiz'in 1933 yılında yine Güzel Sanatlar Birliği Ankara sergisinde yer alan çalışmasının da bir figür çalışması olduğu şu sözlerden anlaşılmaktadır:

(...) Bir de genç ressamların tabloları, üstatlarınkinden en az on defa güzel: On yıldır üstatlar yerlerinde sayıyorlar ve genç sanatkarlar, on yılda hiç olmazsa on büyük adım atabilmişler.. Mesela: Maruf eski ressamlardan birinin kadınlık inkılabını gösteren daktilo resmi, heykeltraş Rezzan Hanımın koltuğunda kitabıyla serbest ve emin tavırlı cümhuriyet neslinin genç kız tipini canlandıran heykeli yanında ne kadar manadan ve bir de güzellikten uzak görünüyor³³.

Behçet Kemal imzalı yazıda ayrıca Cumhuriyet modernleşmesinin kadının toplumsal yaşamdaki konumunu nasıl olumlu yönde değiştirdiğini örneklemek üzere Rezan Ramiz'in sanatçı kimliği öne çıkarılmaktadır:

Daha on, onbeş yıl evel, kafeslerin ardında gergefini işliyen Türk kızının şimdi umulmaz bir meharet ve sanatla mermeri ve tuncu işlemesi önünde insanın hayranlık duymaması imkânı yok; hele bu eserler, olgun, itinali ve ilhamlı eserlerden olursa...³⁴.

Rezan Ramiz kendisiyle yapılan röportajda sanat anlayışını ve dönemin anıt heykeller konusundaki tartışmalarına bakış açısını ortaya koymaktadır. 1930'ların başlarından itibaren yurt dışında eğitimlerini tamamlayarak ülkeye dönen Ali Hadi Bara, Zühtü Müritoğlu ve Ratip Aşir Acudoğu gibi isimlerle figür heykeline yeni yaklaşımlar söz konusu olacaktır ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında heykel sanatındaki genel yaklaşım daha natüralist bir anlayışı benimsemeyi sürdürmektedir. Bu nedenle Rezan Ramiz'in natüralist çizgide eserler yaptığı düşünülebilir. Dönemin heykel alanındaki önemli bir tartışma konusu ise Cumhuriyet devrimlerini ve ideallerini kamusal alanlarda Atatürk temsili ile yansıtmak üzere ülkenin dört bir yanına yaptırılmakta olan anıt heykellerdir. Rezan Ramiz, yabancılara yaptırılan anıt heykeller konusunda Türk heykeltıraşlara güvenilmesi gerektiğini belirtmektedir³⁵.

Heykel üretimini ve sergilere katılımını uzun süre devam ettiren Rezan Ramiz, aynı zamanda alanda uzun yıllar sürdürdüğü eğitimci kimliğiyle de dikkat çekmektedir. 1932 yılında Cumhuriyet gençler mahfilinde (gençlik örgütü) açılan kursta dersler verdiği görülmektedir³⁶.

31 Melih Nazmi, "Genç nesil arasında," *Vakit*, 5 Mayıs 1932, 9.

32 Özyiğit, "Rezan Ramiz Hanım," 175.

33 Behçet.Kemal, "On Yılda Resim ve Son Resim Sergisi," *Hakimiyeti Milliye*, 27 Kasım 1948, 4.

34 Kemal, "On Yılda Resim ve Son Resim Sergisi," 4.

35 Nazmi, "Genç nesil arasında," 9.

36 "Cumhuriyet gençler mahfeli umumî kâtipliğinden," *Vakit Gazetesi*, 19 Ekim 1932, 9.

Ancak eğitimci kimliği, Kadıköy Halkevi'ndeki çalışmalarıyla ağırlık kazanmış ve buradaki atölyede heykel dersleri vermiştir³⁷.

Sabiha Bengütaş (1904- 1992)

Sabiha Bengütaş 1904 yılında İstanbul'da doğmuştur. Eyüp Sultan Numune Mektebi'nde başladığı eğitimine, babası Ziya Bey'in görevlendirilmesi nedeniyle ikamet ettikleri Şam'da dört yıl daha devam etmiş, ardından yine Şam'da bir yıl Fransız Katolik Mektebi'ne gönderilmiştir³⁸. İstanbul'a döndükten sonra Büyükkada'da yaşamaya başlayan Bengütaş, Köprülü Fuat Paşa Okulu'na gitmiştir.

Sanata olan ilgisiyle 1920 yılında lise eğitimini tamamlamadan, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ne başlamıştır. Burada iki sene Feyhaman Duran'dan resim eğitimi almış, aynı zamanda eğitiminin ikinci yılında İhsan Özsoy'un başında olduğu modelaj atölyesinde çalışmıştır³⁹. İhsan Özsoy'un teşvikiyle çalışmalarında heykele yönelmiş, bu yoğunlaşmanın göstergesi olarak 1922'de Galatasaray Sergisi'nde bir büstü ile yer almıştır. Ancak o dönem yaşadığı bir hastalık nedeniyle eğitimine iki yıl ara vermek durumunda kaldığı bilinmektedir⁴⁰. Bengütaş hastalığının ardından okula döndüğünde, okul 1923 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi ile birleşme sürecini tamamlamıştır ve sanatçı böylece Sanayi-i Nefise Mektebi heykel bölümü öğrencisi olarak burada İhsan Özsoy'un atölyesinde eğitimine devam etmiştir⁴¹.

Bengütaş, henüz eğitimi devam ederken bir yandan da sergilere katılmaya devam etmiştir. İlk olarak, 1922 yılında gerçekleşen 6. Galatasaray Sergisi'ne bir büst ile katılmış ardından 1927 yılına kadar düzenlenen bütün Galatasaray Sergileri'nde eserleriyle yer almıştır⁴².

1925 yılında Akademi'de, heykeltıraşlık eğitimi için yurt dışına burs ile gönderilecek öğrenciler arasında açılan sınavda birincilik almış, ancak Bengütaş'ın Resimli Ay dergisinde kullandığı ifadeyle 'sırf kadın olması' nedeniyle gönderilmemiş, onun yerine ikinci olan öğrenci⁴³ gönderilmiştir⁴⁴.

Sanatçının yurt dışına gönderilmesiyle ilgili benzer bir durum 1927 yılında da yaşanmıştır. Canonica ile birlikte İtalya'da çalışmak üzere gönderilecek öğrenci seçiminde, Taha Toros arşivinden edinilen bilgiler doğrultusunda⁴⁵, Bengütaş, Hadi Bara ile birlikte düşünülen iki isimden biridir. Ancak dönemin basımında yer alan tartışmalar Bengütaş'ın bir kadın heykeltıraş

37 Eminaalp Malkoç vd., "Kadıköy Halkevi ve Faaliyetleri 1935-1951," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*2012, 20.

38 Taha Toros, "İlk Kadın Heykeltıraşımız Sabiha Bengütaş," *SkyLife*, Temmuz 1995, 46.

39 Halil Özyiğit, "İlk Türk Kadın Heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş," *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*9 (2014), 855.

40 Özyiğit, "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," 855.

41 Özyiğit, "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," 855.

42 Sokur, "Türkiye'de Kadın Heykeltıraşlar 1900-1950," 50-51.

43 Özyiğit, "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," 855. 'te de belirtildiği üzere bu öğrenci 1925 yılında Paris'e burslu gönderilmiş olan Ratip Aşir Acudoğlu olmalıdır.

44 Özyiğit, "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," 855.

45 "Sabiha Bengütaş," Taha Toros Arşivi, erişim 2 Mart 2020, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/42749>

olduğu için Canonica'nın yanında çalışmasının uygun olmadığına dair görüşlerin varlığını ortaya koymaktadır⁴⁶. Dönemin süreli yayınlarına konu olan bu durum, sanatçı kadınların sanat ortamında ve eğitiminde var olma mücadelesinin erken tarihli bir örneğidir.

Sonuç olarak Bara'nın Avrupa bursunu kazanarak Paris'e gittiği bilinmektedir⁴⁷ ve aynı yıl Bengütaş'ın Canonica'nın yanına çalışmak üzere İtalya'ya gittiği anlaşılmaktadır.

Figür 3: Canonica'nın Taksim Cumhuriyet Anıtı için yanında Roma'da çalışmak üzere iki akademi öğrencisi Ali Hadi Bara ve Sabiha Bengütaş'ın seçildiğine dair gazete haberi ("Taksim Cumhuriyet Anıtı İçin Yarışma," Taha Toros Arşiv. Erişim 15 Şubat 2020, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/42749>)

Bengütaş'ın yurt dışı deneyimi hakkında bilgi edinebildiğimiz kaynaklardan biri olan Nurullah Berk de sanatçının Abideler Komisyonu'nun İtalya'da Canonica'nın yanında çalışmak üzere açtığı yarışmayı kazanıp gittiğinden bahsetmektedir⁴⁸. Aynı zamanda Mevlüt Çelebi de, Taksim Cumhuriyet Anıtı ile ilgili dönemin gazetelerini⁴⁹ kaynak göstererek bu konuya netlik kazandırmaktadır;

Abide Komisyonu 1927'de, Türk heykeltıraşlarının yetişmesine katkıda bulmak amacıyla, İtalya'da Canonica'nın yanında çalışacak genç sanatçılar arasında bir yarışma açmıştı. Sınavı kazanan Sabiha (Bengütaş) Hanım komisyon tarafından harcırah olarak verilen 150 Lira ve aylık 1000 Lire bursla ve on sekiz aylığına Ağustos 1927'de İtalya'ya gitmiştir⁵⁰.

46 Özyiğit, "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," 855.

47 Mehmet Üstünipek, "Hadi Bara'nın Sanatsal Kişiliği ve Yapıtları" (Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 1994), 12.

48 Nurullah Berk, *Türk Heykeltıraşları* (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1937), 35.

49 "Taksim Cumhuriyet Anıtı," *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1927, 1.

50 Mevlüt Çelebi, *Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006), 249.

Nurullah Berk, Sabiha Bengütaş'ın İtalya'ya gidişinden sonra Canonica'nın yanında pek uzun durmadığını söylemektedir⁵¹. Çalışma disiplinlerinin çok uyuşmadığını, çünkü işlerinin çoğunu kısa zamanda daha çok fayda sağlanabilecek bir düzen ile atölyedeki asistanlarına yaptırdığını, ancak Bengütaş'ı bu çalışma yönteminin tatmin etmediğini belirterek sanatçının Luppi'nin atölyesinde çalışmak üzere Roma Güzel Sanatlar Akademisi'ne kaydolduğunu söylemektedir⁵².

Sabiha Bengütaş İtalya'da geçen bir yılın ardından⁵³ yurda dönmüştür. Paris'e gitme isteği doğrultusunda⁵⁴ Cumhuriyet gazetesinin 1930 tarihli haberinden anlaşıldığı üzere Akademi'de düzenlenen Avrupa konkuruna katıldığı bilinmektedir⁵⁵.

Sanatçı 1922 yılından itibaren Ankara ve Galatasaray sergilerine katılmıştır. Bununla birlikte, 1929 yılında Ankara Etnografya Müzesi'nde gerçekleşen Birinci Genç Ressamlar Sergisi⁵⁶'nde, Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar'ın dördüncü sergisinde (1931), Güzel Sanatlar Akademisi'nde Türk Heykeltıraşları Sergisi'nde (1936) de eserleriyle yer almıştır. 1937 ve 1938 yıllarında ise Birleşik Resim ve Heykel Sergileri'ne katılmıştır⁵⁷. Yine 1938 yılında Şark Kültürleri Müzesi / Moskova'da *Ana Başı* adlı heykeli ve resimlerinden oluşan bir seçkiyle sergi açtığı da bilinmektedir⁵⁸. 1939 yılında ilki açılan Devlet Resim ve Heykel Sergilerinin ikincisinde (1940) Sabiha Bengütaş heykel alanında tek sanatçı kadın sanatçı olarak dikkat çekmektedir⁵⁹.

Türkiye'de heykel sanatının ve özellikle anıt heykel çalışmalarının, Cumhuriyet sonrası dönemde büyük ivme kazanmış olması, hükümetin kültür politikalarının bir neticesi olarak görülebilir. Bahsi geçen dönemde, anıt heykel alanındaki talepleri karşılayabilecek teknik ve sanatsal birikime sahip ya da bu alanda üretim yapmış olan Türk heykeltıraş sayısı oldukça azdır. Bu nedenle anıt çalışmaları, sanat tartışmalarına uzun süre konu olacak yabancı heykeltıraşlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Canonica, Krippel, Thorak ve Hanak gibi isimlerin yanında anıt heykel yapan Türkiye'de ilk heykeltıraş kadın olarak Sabiha Bengütaş'ın önemi büyüktür.

Sabiha Bengütaş, kendine ait anıt projeleri haricinde, Canonica imzalı *Taksim Cumhuriyet Anıtı*'na da katkı sağlamıştır. Sanatçının, daha sonraki yıllarda gerçekleştireceği büyük anıt

51 Berk, *Türk Heykeltıraşları*, 35.

52 Berk, *Türk Heykeltıraşları*, 35.

53 Berk, *Türk Heykeltıraşları*, 35.'te sanatçının İtalya'da iki yıl çalışması ön görülmüş olmakla birlikte bu sürenin 1 yıla indirilmiş olduğunu belirtilmektedir.

54 Çelebi, *Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı*, 249.

55 "Avrupa Konkurları," *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1930, 1.

56 15 Nisan 1929 yılında açılan Genç Ressamlar Sergisi'nde yer alan bütün sanatçılar Avrupa'da eğitim görmüş kişilerdir. Sergide doksan beş resim sergilenirken, beş heykel yer almaktadır. Sabiha Bengütaş bir heykeli ile, Muhtittin Sebati ise dört heykeli ile sergide yer almaktadır. "Avrupada tahsil eden genç sanatkarlar bugün Ankarada ilk sergiyi açtılar," *Hakimiyeti Milliye*, 15 Nisan 1929, 1.

57 Mehmet Üstünipek, "Türk Heykeli ve Sergiler," *Sanat Dünyamız* 156, (2017), 67.

58 "Moskovada açılan resim sergisi," *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1938, 3.

59 Bengütaş, bu sergide Hasan Âli Yücel ve Dr. Zeki Hakkı Pamir adlı iki çalışmasıyla yer almıştır. Bu serginin broşüründe sanatçının "Hiçbir birliğe mensup değildir" şeklinde tanımlanmış olması onun daha önce sergilerinde yer aldığı Müstakiller ile bağının bu tarihte olmadığını göstermektedir.

projelerinin habercisi niteliğinde anıt heykel maketlerinin de olduğu bilinmektedir. 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinde sanatçının, dönemin inkılaplarını yansıtacak bir anıt heykel projesi için çalışma yapmış olduğu ifade edilmiş sonrasında anıt olarak tamamlanmayan bu çalışmanın maket görseline yer verilmiştir⁶⁰.

Yine Bengütaş'ın, Giresun için düzenlenen anıt yarışmasını kazandığı, fakat bu anıtın da gerçekleşmediği bilinmektedir. Anıtın maketinin sanatçıda bulunduğu sanatçının verdiği röportajdan anlaşılmaktadır⁶¹.

1938 yılında Bursa'ya dikilmek üzere İsmet İnönü anıtı ve Çankaya'ya dikilmek için Atatürk anıtı yarışmaları açılmış, Bengütaş bu iki yarışmayı da kazanmıştır. İnönü heykeli için bronz, Atatürk heykeli için Carrara mermerini kullanan sanatçı, anıtların maketlerini Türkiye'de tamamlamış dökümünü ise İtalya'da gerçekleştirmiştir⁶². İnönü heykeli için oluşturulan maket 1939 yılında şekillenmiş olup akabinde iki yıl daha üzerinde çalışılmıştır⁶³. Bu heykel için çalışmalarının 1946 yılına kadar İtalya'da devam ettiği ve aynı sene İstanbul'a getirildiği anlaşılmaktadır⁶⁴. 1948 yılının Eylül ayında anıtın açılışı yapılmıştır. Ancak sanatçının açılışı için davet edilmediği Vatan Gazetesi'nin 21 Kasım 1948 tarihli haberine konu olmuştur:

Heykellerin ikisi kırk iki bin liraya yaptırıldığı halde sanatkar henüz bu parayı almamıştır. Üstelik bütün masrafları kendi cebinden ödemiştir. Bir müddet evvel Mudanya'da İnönü heykelinin küşat resmi yapılmış, fakat Sabiha Bengütaş bu törene davet bile edilmemiş. Kendisi bu hikâyeyi anlatırken, çok asabi idi. Artık bundan sonra hiçbir siparişi kabul etmeyeceğini ve ancak kendi keyfi için çalışacağını ilave etti⁶⁵.

Sanatçının 1938 yılında yapılan yarışma sonucu kazanmış olduğu bir diğer anıt, Çankaya için yapılan Atatürk heykelidir. Bu iki anıtın da boyutu 3 metre uzunluğundadır. İlk önce Ankara Yedek Subay Okulu önüne konulması düşünülmüş ancak, İsmet İnönü'nün isteği üzerine Çankaya Köşkü'nün bahçesine konmasında karar kılınmıştır⁶⁶.

60 "Bir Abide Heykeltraş Sabiha Ziya Hanımın Eseri," *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1930, 4.

61 "Sabiha Bengütaş", erişim 05 Mart 2020, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/41459>

62 "Mudanyada dikilecek tarihi abide," *Cumhuriyet*, 13 Mart 1939, 4.

63 "Mudanya abidesi," *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1941, 2.

64 "Ebedi bir Bengütaş.." Dergi Bursa, erişim 15 Şubat 2020, <http://www.dergibursa.com.tr/ebedi-bir-bengutas-sabiha-bengutas-mudanya-mutareke-aniti/>

65 "Ebedi bir Bengütaş.." Dergi Bursa, erişim 15 Şubat 2020, <http://www.dergibursa.com.tr/ebedi-bir-bengutas-sabiha-bengutas-mudanya-mutareke-aniti/>

66 *Ankara Akşam Haberleri*, 26 Temmuz 1948, 1.

Figür 4: Sabiha Bengütaş Atatürk Anıtı'nın maketi ile birlikte ("Sabiha Bengütaş", erişim 05 Mart 2020, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/41459>)

Heykel maketinin İtalya'da bulunmuş olması birtakım sorular doğurmuştur. Eyice'nin anıtın Canonica tarafından yapılmış olduğu ifadesinin⁶⁷ akabinde Aylin Tekiner anıtın sanatçısının kimliği konusunda şüphesini ifade etmiştir⁶⁸. Fakat sanatçının bu anıtın maketi önünde çalışan pozunu, heykelin Bengütaş'a ait olduğunu kanıtlar niteliktedir (Figür 4).

Anıt heykelleriyle bilinen Bengütaş, aynı zamanda ulusal / uluslararası birçok sergiye katılım göstermiştir. Sanatçının Aralık 1960 - Ocak 1961 tarihleri arasında Türk-Amerikan Derneği Galerisi'nde gerçekleşen kişisel sergisi yaşamı süresince tespit edilen son sergisidir⁶⁹. Sanatsal üretimlerinde sürekliliği kaybetmeyen Bengütaş, 1991 yılında UPSD Onur ödülü almıştır.

Sabiha Bengütaş, baş ve büst heykelleri ile tanınsa da özellikle anıt heykel alanındaki öncü kimliğiyle dikkat çekmektedir. Figüratif bir çizgide olan sanatçı bazı çalışmalarında daha sade bir anlatım biçimi var ederken, bazı heykellerinde, ifadeyi yoğunlaştıran dokulu yüzeyler kullanmıştır.

Nermin Farukî (1904- 1991)

Nermin Farukî 1904 yılında Feriköy'de doğmuştur. Çok çeşitli ilgi alanları ve aldığı farklı eğitimleri olmasına rağmen Nermin Farukî'nin yönelimi sanat olmuştur. Ortaöğretimine

67 Semavi Eyice, *Atatürk ve Pietro Canonica* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1986), 13-14.

68 Aylin Tekiner, *Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset*. (İstanbul: İletişim, 2010), 157-160.

69 "Sabiha", İstanbul Kadın Müzesi, erişim 28 Mart 2020, <http://istanbulkadınmuzesi.org/sabiha-bengutas/?tur=Alfabetik>

Avusturya Lisesi'nde başlamış I. Dünya Savaşı sonunda Almanya'nın savaşı kaybetmesi sebebiyle okulun kapanmasına kadar Alman Lisesi'nde eğitim almış, okulun kapanmasının ardından da Fransız Lisesi'ne geçiş yapmış ve buradan mezun olmuştur⁷⁰.

Ailesinin sanata olan düşkünlüğü ve teşvikiyle İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiştir. İlk olarak Ömer Adil'den, bir sene sonra Feyhaman Duran'dan resim eğitimi görmüştür. Okulda ikinci senenin sonunda İhsan Bey'den modelaj dersi almıştır⁷¹.

Heykel eğitimine başlamasıyla birlikte 1923 senesinde *Leman'ın Portresi* ile Galatasaray Sergisi'ne katılmıştır. Sanatçı bu sergi hakkında verdiği röportajda, heykeli Leman adında canlı bir modelden çalışarak yaptığından ve sergiye gelen izleyiciler tarafından büyük ilgi gördüğünden bahsetmektedir. Yine bu sergide İbrahim Çallı, aynı zamanda arkadaşı olduğu Nermin Farukî'nin babasına, kızını heykel eğitimi için yurt dışına göndermesi gerektiğini söylemiş ve akabinde babası Nermin Farukî'yi o dönem Almanya'da okuyan ağabeyinin yanına eğitim için göndermiştir⁷².

Nermin Farukî Berlin'de, Birleşik Berlin Uygulamalı Güzel Sanatlar Devlet Okulları'nda⁷³ eğitimine hiç ara vermeden devam etmiştir. Berlin'de kaldığı üç yıl boyunca Reger, Scharff, Hitzberger gibi isimlerden heykel eğitimi alma fırsatı yakalamıştır⁷⁴.

Farukî'nin ülkeye döndüğü 1925 yılı, Türkiye'de Cumhuriyeti'nin ilanı ile birlikte yeni dönüşümlerin yaşandığı bir süreçtir. Bu süreç içinde Atatürk ve dönemin hükümeti; bir yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni yüzünü tanıtmak, bir yandan yerli ürünlerin tanıtımını ticareti canlandırmak için uluslararası bir sergi fikri geliştirmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda seyyar bir sergi düzenleme fikri gündeme gelmiştir. Tahsis edilecek bir vapur ile (Karadeniz Vapuru), yola çıkılacak ve pek çok ülke gezilerek bir seyyar sergi düzenlenecektir. Bu seyyar sergide; Kütahya çinileri, tütünlü, Uşak halıları gibi çeşitli yerli ürünlerin yanında Akademi öğrencilerinin yaptığı eserlere de yer ayrılmıştır. Avrupa'da pek çok farklı ülkeleri dolaşan bu vapurda, farklı alanlardan önde gelen kişiler de yer almıştır. Nermin Farukî, sanatçı ve kadın kimliğiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin aydın kadınlarının temsilcisi olarak vapurda yer alan isimlerden biridir⁷⁵.

Heykel üretiminde ve sergilerde varlığını uzun soluklu devam ettiren sanatçının anıt heykel alanında projesi olmamıştır. Fakat Nermin Farukî'nin, Sabiha Bengütaş'ın birincilik aldığı Mudanya Abidesi yarışmasına katılarak ikinci seçilmiş olduğu bilinmektedir. Anıt heykel deneyimi olarak eşi Nijat Sirel'in özellikle Bursa Atatürk Anıtı çalışması sırasında Mahir

70 Pınar Bolel, "Türkiye'nin İlk Kadın Heykeltraşı: Nermin Farukî," *Sanat Dünyamız*42, (1990), 50-51.

71 Akıncı, "Nermin Farukî," 22.

72 Akıncı, "Nermin Farukî," 22.

73 Eren Koyuncuoğlu, "Türkiye'de Heykel Sanatının Çağdaşlaşma Süreci" (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2018,) 51.

74 Gültekin Elibal, *Atatürk ve Resim- Heykel* (İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973), 233.

75 İnciraltı Tarih Cemiyet'inden Çağdaş Babacan yazdı: Karadeniz Vapuru," TGB Gen, erişim 10 Haziran 2020, <https://tgb.gen.tr/serbest-kursu/inciralti-tarih-cemiyeti-nden-cagdas-babacan-yazdi-karadeniz-vapuru-18265>

Tomruk ile birlikte ön düzenlemelerde Sirel'e destek olduğu bilinmektedir⁷⁶.

Farukî'nin katıldığı bir diğer yarışma 1934 yılında gerçekleşen, dönemin 100 Kuruş madeni paranın yüzünde yer alacak kabartma için açılan yarışmadır. Sanatçı bu yarışma için yaptığı çalışma ile ikincilik almıştır⁷⁷.

Nermin Farukî gerek ulusal gerekse uluslararası pek çok sergiye katılım göstermiştir. Tespit edilen ilk karma sergisi 1923 yılında gerçekleşen 5. Galatarasay Sergisi'dir. Sanatçı ilk kişisel sergisini 16- 29 Kasım 1957'de İstanbul Şehir Galerisi'nde açmıştır. Ölmeden önce gerçekleştirdiği son kişisel sergisi ise 1989 yılında Pamukbank Nişantaşı Sanat Galerisi'nde açılmıştır⁷⁸.

Sanatçının figüratif anlayışa bağlı büst ve nü çalışmalarının yanı sıra özellikle 1960'ların devamında heykelde yoğun bir figür soyutlamasına yöneldiği görülmektedir.

Sanatçı 21 Mart 1991⁷⁹ yılında İstanbul'da hayata veda etmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile birlikte başlayan ve İkinci Meşrutiyet ile ivme kazanan toplumsal değişim sürecinde kadınlar; dernekler ve yayınlar gibi oluşumlarla taleplerini anlatmaya başlamıştır. Bu bağlamda, kadınların eğitim alanındaki kazanımlarının bir sonucu olarak ressam Mihri Hanım'ın girişimleriyle 1914 yılında İnas Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur. Okulun öncelikli amacı kadınların sanat eğitimi almasını sağlamak ve orta dereceli okullara resim öğretmeni yetiştirmektir. Ancak kuruluşunun ikinci yılında (1915) İhsan Özsoy'un başına getirildiği bir heykel (modelaj) atölyesi açılmıştır.

Heykel eğitimi kapsamında öğrencilere, ornman (süsleme) ve büst çalıştırılmıştır. Bunun yanında müfredatta yer alan desen, anatomik çizim, sanat tarihi, estetik gibi derslerin öğrencilerin heykel çalışmalarına dair ufuklarını ve yeteneklerini desteklemiş olması şüphesizdir.

Özellikle Özsoy'un yönlendirmesiyle öğrencileri, Rezan Ramiz, Sabiha Bengütaş, Nermin Farukî, Melek Celal Sofu, Rita Hanım, Edibe Subay, Melek Ahmet, Muhsine Ahmet gibi isimler heykele yönelmiş ve eserleriyle Galatasaray Sergileri'ne katılmışlardır. Makaleye konu olan üç isim, okulun Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi ile birleşmesiyle heykel eğitimi tercih edeceklerdir.

Makalede ele alınan isimlerin, dönemin koşullarında heykel eğitimi ve üretimleri için ailelerinden maddi ve manevi destek alabilmiş oldukları görülmektedir. Özellikle Bengütaş ve Farukî'nin yurt dışında heykel eğitimi almaları, dönemin şartları ve toplumun heykele karşı olan tutumu göz önünde bulundurulduğunda önemli atılımlardır.

76 Akıncı, "Nermin Farukî," 22.

77 1934 yılında 100 kuruş madeni paralar için açılan yarışmada Nermin Farukî Cumhuriyet'in ilk madeni paraları olacak bu 100 kuruşluklar için kazanan eserin Cumhuriyet inkılaplarını iyi yansıtmadığını ifade etmiştir. "Yeni gümüş paralar", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1934, 1.

78 "Pamukbank sanat etkinlikleri", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1989, 5.

79 "Ressam- Heykeltıraş Nermin Farukî Öldü", *Sanat Çevresi*49 (1991), 49.

Heykeltıraş olarak uzun soluklu etkinlik gösteren bu sanatçıların sanat yaşamları incelendiğinde eğitim süreçlerinde çeşitli kısıtlamalara maruz kaldıkları görülse de sergilere katılım konusunda her üç sanatçı da etkin olmuşlardır. Aynı zamanda kişisel sergilerin çok az olduğu bir dönemde, Sabiha Bengütaş'ın 1936 yılında kişisel bir heykel sergisi açması önem taşımaktadır. Her üç sanatçının da Türk heykel sanatının elli yıllık gelişimini gösteren Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki 1937 tarihli sergide yer alması dikkat çekicidir.

Tablo 1: Rezan Ramiz, Sabiha Bengütaş ve Nermin Farukî'nin Galatasaray Sergileri ve Güzel Sanatlar Birliği Ankara Sergilerine Katılımları

Yıl	Sergi Adı	Sanatçıların Katılımları		
		Rezan Ramiz	Sabiha Bengütaş	Nermin Faruki
1922	4. Galatasaray Resim Sergisi		+	
1923	5. Galatasaray Resim Sergisi		+	+
1924	6. Galatasaray Resim Sergisi	+	+	
1925	7. Galatasaray Resim Sergisi		+	
1926	8. Galatasaray Resim Sergisi		+	
1927	11. Galatasaray Resim Sergisi	+	+	+
	Güzel Sanatlar Birliği 4. Ankara Sergisi	+	+	
1928	12. Galatasaray Resim Sergisi	+	+	
	Güzel Sanatlar Birliği 5. Ankara Sergisi	+	+	
1929	Güzel Sanatlar Birliği 6. Ankara Sergisi	+	+	
1930	14. Galatasaray Resim Sergisi	+		
	Güzel Sanatlar Birliği 7. Ankara Sergisi	+	+	
1933	Güzel Sanatlar Birliği 10. Ankara Sergisi	+		

Bu sanatçıların hem eğitim süreçlerinde hem de sanat yaşamları boyunca elde ettikleri ödüller ve başarılar onların sanat ortamındaki varlıklarını ve konumlarını belirlemek açısından kayda değer verilerdir.

Bahsi geçen sanatçılar, dönemin önde gelen sanat ve eğitim kurumlarında etkin olamamakla birlikte, sadece Rezan Ramiz'in eğitimci kimliğiyle uzun yıllar Kadıköy Halkevi'nde heykel eğitimi verdiği bilinmektedir.

Makalede ele alınan üç heykeltıraşın eserlerinin çoğu büst – baş heykellerdir. Figüratif bir anlayışa sadık kaldıkları ancak farklı türden çalışmalar ürettikleri de görülmektedir. Her ne kadar Rezan Ramiz'in günümüze ulaşan eseri ya da eser görseli bulunamamışsa da nü çalışmasının da olduğu bilinmektedir. Nermin Farukî de yine figüratif anlatıma sahip nü heykelleriyle dikkat çekmektedir. Özellikle Nermin Farukî'nin *Nü* ve Sabiha Bengütaş'ın *Bedia'nın Başı* gibi bazı eserlerinde Art Deco etkileri görmek mümkündür. Heykeltıraşlar ilerleyen yıllarda farklı denemelere yönelmiş, Nermin Farukî heykellerinde soyutlamaya gitmiş, Sabiha Bengütaş ise anıt heykel uygulamalarıyla ilklere imza atmıştır.

Heykel üretiminde genel olarak kullanılan malzemelerin şekillendirilmesinde ve korunabilme koşullarında yaşanan güçlükler, heykelin üç boyutlu oluşu nedeniyle toplum tarafından uzun yıllar benimsenememiş olması, ancak cumhuriyetin ilanından sonra kamusal alanda yer bulabilmesi, bu alanda üretim yapan kişilerin ve dolayısıyla eserlerin azlığının sebepleri arasında gösterilebilir. Dönemin uzun soluklu sergilerinde ve devlet koleksiyonunda resimlere nazaran heykellerin her daim daha az sayıda yer alması bu zorlukların bir sonucudur. Tüm bu dezavantajlarla birlikte, heykel üretimi yapan heykeltıraş kadınların; sanatçı kimlikleri, üretimleri ve sanat ortamında var olabilme mücadeleleri ayrı bir önem taşımaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerinin belirlediği şekliyle ve sanatsal kurum ve yapılanmalarla birlikte sanat tarihi yazımında da erkeklerin egemen olması Türkiye’de sanatçı kadınların konumlandırılmasına engel oluşturmuştur. Makalede bahsi geçen üç sanatçının eserleri, sanatsal etkinlikleri ve sanatçı duruşları üzerinde durularak Türkiye’de özellikle heykel sanatı tarihindeki konumlandırılma eksikliği ortaya konularak giderilmeye çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Aksel, Malik. *İstanbul'un Ortası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2000.

Akıncı, Naile. “Nermin Faruki.” *Ankara Sanat 117* (1976): 22-24.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM) 60/15, H-14-09-1336.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MK.MKT) 1224/43, H-01-05-1334.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MK.MKT) 1207/49, (t.y.)

Berk, Nurullah. *Türk Heykeltıraşları*. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1937.

Beykal, Canan. “Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi.” *Yeni Boyut Plastik Sanatlar Dergisi* 16, (1983): 6-13.

Bolel, Pınar. “Türkiye’nin İlk Kadın Heykeltıraşı: Nermin Farukî.” *Sanat Dünyamız* 100 (2006): 88-92.

Çelebi, Mevlüt. *Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

Göktaş, Dilara. “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kadın Dernekleri ve Basın Bağlamında Toplumda Kadın Konusuna Yaklaşımı.” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6 (2019): 519-527.

Eyice, Semavi. *Atatürk ve Pietro Canonica*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1986.

Kaplan, Leyla. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi.” *Osmanlı Ansiklopedisi*. 5: 466-473. Ankara: Yeni Türkiye, 1999.

Koyuncuoğlu, Eren. “Türkiye’de Heykel Sanatının Çağdaşlaşma Süreci.” *Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi*, 2018.

- Malkoç, Eminalp vd. “Kadıköy Halkevi ve Faaliyetleri 1935-1951.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (2012): 105-164.
- Özyiğit, Halil. “İlk Türk Kadın Heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş.” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*9 (2014): 853-866.
- Özyiğit, Halil. “Türk Heykel Sanatının Az Bilinen Bir Yüzü: Rezan Ramiz Hanım.” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*28 (2017): 171-182.
- Paşalıoğlu, Hacer Banu. “İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mezunları.” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Resim Tarihimizden: Galatasaray Sergileri 1916-1951*. Ed. Ömer Faruk Şerifoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Sokur, Büşra. “Türkiye’de Kadın Heykeltıraşlar 1900-1950.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2020.
- Tanaltay, Erdoğan. “Nermin Faruki ile Bir Gün”, *Sanat Çevresi*139, (1990): 83-85.
- Tansuğ, Sezer. *Çağdaş Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Tekiner, Aylin. *Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset*. İstanbul: İletişim, 2010.
- Toros, Taha. “İlk Kadın Heykeltıraşımız Sabiha Bengütaş.” *SkyLife*, Temmuz 1995.
- Tunç Uğurgül, “Osmanlı Modernleşmesinde Eğitim, Sanat ve Kadın: İnas Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi Örneği.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018.
- Ürekli, Fatma. “Güzel Sanatlar Eğitiminde Osmanlı Hanımlarına Açılan Bir Pencere İnas Sanayi-i Nefise Mektebi.” *Tarih ve Toplum*231 (2003): 50-60.
- Üstünipek, Mehmet. “Hadi Bara’nın Sanatsal Kişiliği ve Yapıtları.” Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 1994.
- Üstünipek, Mehmet. “Türk Heykeli ve Sergiler.” *Sanat Dünyamız*156, Ocak- Şubat (2017): 64-71.

